

Красимир ХРИСТАКИЕВ

ВТУ „Св. св. Кирил и Методий”, Велико Търново, България
k.hristakiev@ts.uni-vt.bg

ОТЗВУЧАВАНЕТО НА ВТОРИТЕ ГЛАСОВЕ В СТИЛИСТИЧЕСКАТА ТЕОРИЯ НА МИХАИЛ БАХТИН – СЛУЧАЯТ НИКОЛАЙ МАР

Krasimir HRISTAKIEV

St Cyril and St Methodius University of Veliko Turnovo, Bulgaria
k.hristakiev@ts.uni-vt.bg

THE RESOUNDING OF SECOND VOICES IN MIKHAIL BAKHTIN'S STYLISTIC THEORY (THE CASE OF NIKOLAI MARR)

By experimentally permitting a disciplinary dislocation, in the present text we follow the influence of japhetidologist Nicholai Marr over the field of literary stylistics which was extrinsic to him. From the late 1920s onwards, it was Mikhail Bakhtin who conveyed Marr's approach from the sphere of linguistic laws to the sphere of aesthetic laws. Polyphonic Novel and Carnival Ambivalence, being Bakhtin's conceptual constructs, inherited the older theoretical concepts of Marr's semantic paleontology.

Keywords: Marr, Bakhtin, Rabelais, semantic paleontology, stylistics.

През 1924 г. Николай Мар неразбираемо пише: „Наличието в яфетическите езици на такова свързано значение като „глава + планина + небе”, при свързано значение „ръка + жена + вода”, достатъчно осветлява значенията..., присъщи на думата „небе”, когато... се вземе под внимание, че щом става дума за небето, имаме работа и с изразителя на водата” (Marr 1936: 143). Какво казват тези фрази на читателя, възпитан по правилата и принципите на сравнително-историческото езикознание? Кому е нужен също този тежък изследователски стил, защо Мар анализира езика едва ли не така, както Хераклит мисли битието или както Маларме пише поезия? Имат ли въобще някакъв смисъл неговите думи за добре образования лингвист от ХХ в.? Бенвенист казва: „не” (Benveniste 1958: 17), Трубецкой казва „не” (Трубецкой 1975: 74)¹, Владимир Георгиев казва „не” (Георгиев 1951: 106). Първоначално възвеличаван като гений, дълго след това принизяван до нивото на лаиците, Мар все

¹ Мар събужда у Трубецкой една анахронична чувствителност – от фукоянска перспектива – присъща по-скоро за поданиците на Луи ХІV и мотивирана от неговата културна политика: „за нещастие, Мар не е още достатъчно луд, за да бъде затворен”.

още представлява провокация за общите ни познавателни навици, способен е да отвори неочаквани полета на анализ, и еднакво с това да обтегне една по неизбежност дълга верига от предразсъдъци. Защото, най-малкото, извън строгите очертания на лингвистичната наука, неговото наследство се оказва изключително продуктивно – макар класическият филолог Олга Фрейденберг да е може би оптималният пример за това, красноречиво и до днес остава намерението на режисьора и теоретика на киното Сергей Айзенщайн да изучава заедно с Виготски и Мар особеностите на творческото мислене. „Да”, казват също, всеки посвоему, и Велимир Хлебников² в областта на поетическия стил, и Михаил Бахтин в областта на стилистиката на романа.

Като си позволяваме една дисциплинарна дислокация, едно експериментално разместване, ръководно за целия ни труд³, в настоящия текст проследяваме влиянието на яфетидолога Николай Мар в чуждото за него поле на литературната стилистика. Изхождаме от един вече сигурен факт на контактологията – още през първата трета на XX век, в максимално продуктивна последователност, Бахтин чете дума по дума Фрейденберг, без да забравяме, че и двамата четат така Мар. Защото не само прославеният романов „диалогизъм” (Tchougounnikov 2005), но и карнавалната „амбивалентност” на Рабле имат в първичната си генетическа среда своя концептуална предстепен, по-слабо известна. Бахтин трансформира палеонтологическия метод на Мар, като решително редуцира етимологическия анализ и разширяващо подчертава семантическият – отказва се от теоретическото звено, считано днес за най-слабо, като оставя само няколко следи към него, за да даде превес на теоретически по-силното звено, и несъмнено по-полезното. По този начин онова, което не би могло да бъде вярно в областта на „нормалната” наука за езика през XX в., Бахтин прави да бъде вярно в новото професионално поле на стилистиката. Ала съкращаването на изходната теоретическа основа продължава да личи в едно много специфично качество на крайния продукт – толкова важната от теоретическа гледна точка карнавална „амбивалентност” в проекта „Рабле” остава до голяма степен в рекурентно-постулативен вид, за нея Бахтин е крайно, скъпернически пестелив на примери.

Приблизително от 20-те години на XX в. насетне Мар не просто не следва правилата на езиковедите индоевропеисти, той изрично държи на това да не ги следва. Да бъде преценяван все още от **тяхната** позиция е, следователно, непродуктивно, освен че е правено стотици пъти. Актуалната и днес иронически закоравяла рецепция на маризма не е надеждната изходна точка, която търсим в метаисторията на идеите, за да продължим по-уверено напред към стилистическите постановки на Бахтин. Нужна е друга нагласа и друга

² Без, наистина, да е достатъчно ясно кой на кого влияе повече.

³ Настоящият текст представлява част от по-голямо изследване, посветено на критическия образ на Рабле.

методологична платформа, различни от всичко, правено (включително в България⁴) преди и с противоположен знак след 1950 г., когато Сталин лично развенчава дотогавашния си любимец в лингвистиката, апропо, вече покойник. С други думи, нито „да”, нито „не”, защото и двете са само „наши”, защото самата опозиция е чужда на *собствените* интенции на Мар, който предпочита да гледа назад (и все по-назад) във времето – не само към Хердер и братя Шлегел, но и към Лайбниц и Вико, към Исидор и Варон може би... На тези изненадващи връзки, текстуално потвърдени съответствия, се спира в детайли историкът на лингвистиката Патрик Серио, който озаглавява една от студиите си по проблема: „Ако Вико беше чел Енгелс, щеше да се нарича Николай Мар” (Seriot 2005: 227).

Голямо количество примери може да илюстрира архаичния, радикално несвоевременен етимологичен подход на Мар, с който той размива учените по сравнително-историческо езикознание. „Като приемаме възстановената от индоевропейците праезична форма *sue-sor* („сестра”), нужно е да изтъкуваме тази дума като *sue* „брат” и *sor* „жена”,... архетипен композитум за изразяване на значението „сестра” (Marr 1934: 33). Още тук трябва да отбележим, тъкмо този тип етимологизиране има дълга и изключително интересна история, стигаща далеч в дълбочините на времето. И макар че с пародийните форми „*lict sans ciel*” (букв. „легло без балдахин”) – „*licentié*” („лисансие”) (Rabelais 1913: 99) и „*Sorbonne*” (фр. „Сорбона”) + „*onagre*” (гр. „диво магаре”) = „*sorbonagres*” (сорбонски професори – магарета) (Rabelais 1922: 217) Рабле явно подиграва тези традиции, тяхната историческа следа е напълно видима чак до началото на XIX в. Апропо, самата крайност на карикатурното вземане на подбив у Рабле не оставя никакво съмнение за съществуването и продължаващата валидност на подиграваната тенденция. Друга епистема – друг тип мислене за езика, както би предпочел навярно да го формулира Фуко. Същият принцип може да бъде локализиран и извън литературата, и изцяло извън сферата на комичното: „както казваше Льо Бел, определяйки фундаменталния принцип на анализа: „*не съществува цяло, чиито части не са съществували отделно*, преди да бъдат сглобени”, което му позволяваше да сведе всички думи до сричкови елементи, в които накрая се появяваха забравените стари думи...: така например *Romulus* идва от *Roma* и *moliiri* (строя), а *Roma* идва от *Ro*, което означава сила (*Robur*) и *Ma*, което означава величие (*magnus*)” (Фуко 1992: 162). И в една странна, „преместена” континуалност – пример от другата страна на Европа: „Троя, това е *T-row*-а, с етруското племенно название в основата, както и гръцкото название на главния град на латинския свят *Roma* < **Roim*-map. Основаният през 753 г. град, както изглежда, утвърдил по-ранното местно название от господството на етруските” (Marr 1935: 317). Един извод, който проблясва тук: Мар възражда в езикознанието тъкмо

⁴ През една и същата 1950 година в кн. 5 на сп. „Език и литература” се прави възторжена апология на Мар, в следващата кн. 6 той е изравнен със земята.

онази древна етимологическа традиция, чиято средновековна разновидност Рабле пародийно преобръща. И тук историческите нишки се заплитат – в своето прочуто дисертационно изследване за карнавалната култура *Бахтин редуکتивно транспонира Мар, на когото обаче Рабле се присмива от дистанцията на вековете*. Без съмнение, и члененето, което първооснователят на „новото учение за езика” предприема спрямо античното име Херкулес, като композитум („Нег-cul-es”, буквално „дете на небето” (Mapp 1935: 178), е морфологически произволно. Истинската етимология изглежда по съвсем различен начин: „Hercules е латинската форма на заетото от гръцки име Ηρ-κλῆς... То означава „имащ слава чрез (от) богинята Хера” (Георгиев 1951: 104). Обратно, прилагайки своя палеосемантичен метод, Мар свързва митологичното име Hercules дори с... българското историческо име Тервел, съставено от „основа ter („бог”, „небе”) и окончание bel, дума, означаваща „дете”, т.е. Ter-bel е типологически построен като всички отживели в индоевропейските народи яфетически имена на герои” (Mapp 1935: 178). Лудост е, но има система в нея, защото и в Ter– от Тервел, и в Нег– от Херкулес Мар чува отгласи от гръцкото Оур– в Уран и от чувашкото Туг– в Туран. Макар да работи като професионален лингвист, Мар се вслушва в езика така, както го правят поетите. По съвсем същия начин обаче етимологически произволно е и члененето, което Сосюр (е убеден, че) разпознава при сатурническите поети, които, следвайки свои собствени дистрибутивни правила, могат да отделят от името Herculei фонетичната група -lei, но също и -co или -ol, или -er, или -rc... (Starobinski 1971: 24) – тяхното „друго членене на думата” (24) също не съвпада с лингвистически необходимото, то служи на нови цели. Но докато публично и по своя воля става за смях пред учените индоевропеисти, не разкрива ли Мар, подобно на Сосюр, главните закономерности на един специфичен тип работа с езика, преднамерено осъществявана от поети, включително в най-старо време, не подпомага ли бъдещата стилистика, докато неимоверно забърква езиковедството? И няма ли самият Бахтин да напомни, че тъкмо по описания по-горе начин Рабле преднамерено скрива цялата ругателната дума „cul” („задник”) в етимологически нямащата нищо общо с нея дума „articuler” („пиша донос”), издевателски внушавайки по този начин смислова и дори конкретно целева връзка между двете, между написването на донос и избърсването на задника с написаното (Rabelais 1931: 25)? „Тук се имат предвид доносите, клеветите, преследванията на веселата правда от страна на агеластите. Рабле придава интересна форма на хулата. Тези врагове са дошли, за да „culletans articuler mon vin...”. Думата „articuler” значи „критикувам”, „обвинявам”, но Рабле чува в нея и думата (слъшит в нем и слово, Бахтин 2010: 187) „cul” (задник) и ѝ придава хулен, снизяващ характер. Именно за да превърне думата „articuler” в ругатня, той я настройва (настраива, 188) на „cul”: затова той поставя отпред думата „culletans” („въртейки задник”) (Бахтин 1976: 191).

За да стигнем до известната стилистическа теза на Бахтин за амбива-

лентния език на Рабле, трябва да тръгнем от вече забравената лингвистическа теза на Мар за древния семиозис. „Карнавалното слово”, в качеството си на неизменно ръководен за Бахтин теоретически изказ, наследява по-стари постановки, в него окончателно биват претълкувани серия примери, извлечени по-рано чрез метода на маристката палеонтология. И тук, не по-малко, отколкото при анаграмите на Сосюр, става дума за издирване на облигаторни зависимости, на абсолютни детерминанти. Мар се стреми да открие такива валидности, които касаят езика безусловно и не се влияят от променливите субективни фактори, от интенцията и волята на езиковите говорители. Бахтин, който, напротив, държи преди всичко на тези интенции и воли, не предприема, при това, както привидно може да се очаква, в своята стилистическа теория една противоположна операция. Той пренася сегменти на една и съща работеща логика от сферата на езиковите закони към сферата на естетическите закономерности. „Законът за опозициите” на Мар осигурява теоретическа опора и дава конкретно концептуално съдържание на тезата за амбивалентната семантика на раблезианските думи. Защото, нека напомним това, Бахтин предпочита много по-често да я заявява, отколкото да я доказва – счита я за естетически най-пригодна за неговите примери, ала никъде не я извежда от тях. Далеч от това обаче да бъде сръчен риторик, самотен създател на свръхинтерпретации, той се решава да трансформира едно мащабно наследство от изкази в нов, също мащабен градеж. Работата по това мълчаливо трансформиране на наследствата от един момент насетне насочва погледа върху себе си, като понякога самото прикриване на стъпките оставя следи. Най-сетне, ние не твърдим, че генеративно влияние върху стилистическите теории на Бахтин оказва само Мар, още по-малко – че съществува пряк и безконфликтен пренос на някакъв общ смисъл от Мар през Фрейденберг към Бахтин. Заявяваме само, че един решителен миг преди да се трансформират, техните ръководни изкази се пресичат.

И така, първите езикови корени според Мар са полисемични, и то по посока на съвместяване на две диаметрално противоположни значения. На най-ранния етап от своето развитие езиковите колективи според Мар осмислят реалността не по логически начин, а посредством система от слабо диференцирани и дори взаимно тъждествени образи. Мар познава и прилага изключително известната по онова време теория за предпозитивното мислене, според която всички езикови представи на първобитния човек са конструирани по правилата на едно универсално синкретично възприятие. В този ред на мисли, най-полезни за нас с оглед генеалогическото достигане до стилистическите тези на Бахтин за Рабле ще бъдат двата закона на Мар за семантичната дивергенция – по-частния закон за противопоставянето на значенията и по-общия закон за дифузната семантика, които специфично се преплитат. „Формулираният от Мар закон за противоположностите се състои в разклоняването на първоначалното дифузно значение на две по-конкретни противоположни зна-

чения..., извлечени от *една и съща основа*” (Velmezova 2006: 23). Например, „йонското племенно название, несъмнено, е имало значение и на божество и... следователно е съществувало съответстващо прилагателно със значение „добър”... За това съдим от сибилантната разновидност на това племенно название *иоп*..., откъдето и груз. *svan*, в развитие *ton*, е означавало „добър”, „хубав”, „мил”, за това намираме и производното от прилагателното *то-т-е-тона* „хареса ми”... Тази основа е служила и за изразяване на противоположно значение – „зъл”, „лош”, „неодобрителен”... *Воп* е тотемно прилагателно на племето на *йоните*;... основата *воп*– на латински означава „добър”, основата *роп*– у гърците, при тях със суфикс *-ег*..., според вече не веднъж споменаваното *семантическо раздвоение*, има противоположно значение – *пов-ηρ-ός* „зъл”, „скверен”, „лош”, „с дефект” (Marr 1934: 18). Казано по друг начин, по силата на закона за първичната противопоставеност на значенията една и съща дума (основа) едновременно означава взаимоизключващи се качества и това касае еднакво йони и грузинци, гърци и римляни... Навярно докато изхожда от подобни примери, Бахтин конструира своята ръководна теза за амбивалентната семантика и тон на гротесковите образи, в които, както сам пише, „може да преобладава или хвалата, или хулата, но едното е винаги готово да премине в другото. Хвалата *implicite* съдържа в себе си хулата, бременна е с хула и, обратно (Бахтин 1976: 448). И тъкмо „това *сливане на хвалата и хулата в една дума* (в одном слове, Бахтин 2010: 180) и в един образ” (Бахтин 1976: 184) ни интересува тук. Защото много преди „хулата” да бъде „хвала” при Рабле според Бахтин, коренната основа на прилагателното „добър” е основа на прилагателното „лош” в архаичните периоди от развитието на езика според Мар.

Ала, продължавайки по този път, може да открием, че и самите ръководни концепти – ако не и самите изкази – телесна „горница” и „долница”, чиято най-често подчертавана от Бахтин характеристика е фундаменталната им обратимост, имат палеосемантически произход. Нека проследим анализа на Мар на няколко стари думи, преплитащи семантичните регистри на „високото” и „ниското”. „У римляните и гърците е имало една и съща дума за изразяване на „небе”,... това е наречието, респективно предлогът, със значение за „връх” („верх”, Marr 1936: 225) „на върха” „над” „отгоре”...: гръцкото *ὕπερ*, латинското *super*... Но думата *subs* „*nod*”, е с един и същ произход със *super* „*отгоре*”, понеже и двете водят началото си от „небето”, *super* от „горното небе”, т.е. „нашето небе”, а *subs* > *sub* – от „адското небе” „ниско под нас” (Marr 1936: 225–226). И ако трябва да си послужим с по-рядък пример – „небе” от свързаното значение „небе + планина + глава”, към което възхожда абхазкото *qu* „*врѣх*”, използващо се в значение още на две небеса „долното” и „адското”, обозначавайки „*долното небе*”, респективно „*земята*”, означавало и „*долна част* на нещо” (Marr 1936: 229). Очаквано или не, на тези и подобни етимологически разсъждения на Мар у Бахтин съответства прочутото завъртане на полюсите на карнавалния космос: „Долница” и „горница” тук имат абсолютно

и строго топографическо значение. *Горе* – това е *небето*; *долу* – това е *земята*... В същинския телесен аспект, който никъде ясно не е разграничен от космичния, *горницата* – това е лицето (*главата*)” (Бахтин 1976: 35). На свой ред, последният изказ също може да се проследи до конкретен яфетически първоизточник: „Според връзката с *небето*, палеонтологическия синоним на „*главата*”, думата, означаваща „глава” може да съвпадне с прилагателното „висок” или с неговата основа „връх” „височина”..., това е съхранил арменският език в таур „*врѣх*” (tag-i „*глава*”) (Марр 1936: 225–227).

Един по-подробен анализ на нивото на изказите ще установи, с голяма вероятност, нарастващото сходство между езиковедските примери на Мар и централните понятия на Бахтин от стилистическия проект „Рабле”. Нека тук споменем още няколко производни на първичното значение „небе” „в аспекта на „бога” и на тотемния звяр „глиган”... например, баск. „*or-θi* „бог”..., *gor-i* „свиня”..., откъдето гръцкото *χοίρ-ος* „свиня”..., *ur-da-tu* „мито за ползване на жълъди за свине”..., *hara-gi* > *ara-gi* „месо”... в състава на *ara-ti-ste* „карнавал”, букв. „седмица на месото”... *or-ga* „кола, каруца”..., в *gur-pil* „*колело*”, *ur-dal*, респ. *ur-dail* „*корем*”, „стомах”, арм. *or+o-vaun* „корем”, „*черво*” (Марр 1936: 144–147). Както е видно, в първично стари периоди от развитието на езика високата и ниската семантика съвпадат: според Мар думите каруца – карнавал – корем – черво – бог се намират в пряка етимологическа връзка. Може да обобщим логиката на извличане на изброените семантични деривати, като си послужим със симптоматичен изказ на самия Мар – според една от фонетичните разновидности на привеждания по-горе корен, „*ker* означава *и*, „*светиня*”..., *и*, „*свиня*” (Марр 1936: 145). И така, етимологическите нишки, обвързващи лексикалните деривати на „първичното значение „небе”, все още личат в семантичните мрежи на „карнавалната смехова култура”, изплетени от Бахтин, където горницата и долницата също се изразяват взаимно, например, при „Святой Пансар (т. е. св. Пузан)” (Бахтин 2010: 352) – „*свети Шкембе*... шеговито име на светия, когото обикновено свързвали с карнавала” (Бахтин 1976: 354).

Вече можем да проследим гротесковото „снизяване” от началото до края на неговото движение и обратно, или, така да се каже, от устата до червото (според два любими на Бахтин примера). От една страна, червото, „*tripes*”... това е центърът на телесната топография, където горе и долу преминават едно в друго” (Бахтин 1976: 181). От друга страна, макар анатомично физически да се намира в „горницата”, устата „е свързана, разбира се, с топографическата телесна долница: това са разтворените врати, които водят към... телесната *преизподня*. Със *зиналата уста*... (гълтката и *зъбите*) са свързани редица пиршествени образи” (Бахтин 1976: 351). Но как по-точно „се разбира” (конечно, Бахтин 2010: 349), по силата на каква първична логика високо-поставената уста всъщност препраща към „долницата”, можем да си дадем сметка след

още няколко етимологии. При Мар тя, в не по-малка степен, отколкото червото-преизподня, представлява семантически „дериват на „небето“: баск. *or-θi* „погребвам“ от значението „задгробен свят“, „ад“, „долното небе“, по образ на формата – „дълбочина“, „глъбина“... „корем“, „черво“, по връзка с формата на „небцето“ с „небето“ и неговите производни... *gor* („небце“) („венец на зъби“) > *gr-dil-i...*, баск. *hor-θ* „зъб“,... *gr-gna* (*gur-gura*), „*приза*“ (Mapp 1936: 147). По очевиден начин, това, което за Бахтин е културно специфична художествена и образна логика, за Мар е етимология. И като резултат – концептуалната основа на стилистическия проект на Бахтин за Рабле очертава своя криптолингвистичен характер.

В началото изтъкнахме нуждата от нова методологическа база, която да разкрие слабо изследваните нива под повърхността на маристката теория. В една обърната перспектива те са свързани с етимологическите традиции отпреди възникването на сравнително-историческата лингвистика, изобилно пародирани в „Гаргантюа и Пантагрюел“ и почти оставени без коментар у Бахтин. Обратно, тъкмо благодарение на него, вече по отношение на семантиката, лингвофилософските интуиции на маристите са екстериториално свързани с литературната стилистика. Без изходната идея на Мар за предисторическата „дифузна семантика“ и без работата на Фрейденберг като преходно звено между двамата учени, където възниква и се развива концепцията за „антизначния“ характер на древните означения, Бахтин би могъл да настоява за базисната „амбивалентност“ на Рабле само постулативно. Най-сетне, дали лингвистът Мар е прав или по раблезиански смехотворно греши в своя анализ, няма определящо значение за историята на критическите идеи, след като продуктивното подемане на неговата традиция в литературната наука и фолклористиката прави възможна в първата половина на ХХ в. дисертацията на Бахтин за Рабле. В нейните страници, наред с авторския, полифонично отзвучава втори съзидателен глас – на Николай Мар, един сред други втори.

ЛИТЕРАТУРА

- Бахтин 1976:** Бахтин, М. Творчеството на Франсоа Рабле и народната култура на Средновековието и Ренесанса, София: Наука и изкуство, 1976 (прев. Донка Данчева). **Bahtin 1976:** Bahtin, M. Tvorchestvoto na Fransoa Rable i narodnata kultura na Srednovekovieto i Renesansa, Sofiya: Nauka i izkustvo, 1976 (prev. Donka Dancheva).
- Бахтин 2010,** Бахтин, Михаил, Собрание сочинений, Том 4 (2). Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса, Языки славянских культур, 2010. **Bahtin 2010:** Bahtin, M. Sbranie sochineniy, Tom 4 (2). Tvorchestvo Fransua Rable i narodnaya kulytura srednevekovyua i Renessansa, Yazki slavyanskih kulytur, 2010.

- Георгиев 1951:** Георгиев, Владимир, Сравнително-историческият метод и Маровият четириелементен анализ. // *Въпроси на езикознанието в сталинско осветление*, София: БАН, 1951, 73–137. **Georgiev 1951:** Georgiev, V. Sravnitelno-istoricheskiyat metod i Maroviyat chetirielementen analiz. // *Vaprosi na ezikoznaniето v stalinsko osvetlenie*, Sofiya: BAN, 1951, 73–137.
- Марр 1934:** Марр, Николай, Избранные работы, Ленинград, Государственное социально-экономическое издательство, т. III, 1934. **Marr 1934:** Marr, N. Izbranne rabot, Leningrad, Gosudarstvennoe sotsialno-konomicheskoe izdatelystvo, t. III, 1934.
- Марр 1935:** Марр, Николай, Избранные работы, Ленинград, Государственное социально-экономическое издательство, т. V: 1935. **Marr 1935:** Marr, N. Izbranne rabot, Leningrad, Gosudarstvennoe sotsialno-konomicheskoe izdatelystvo, t. V: 1935.
- Марр 1936:** Марр, Николай, Избранные работы, Ленинград, Государственное социально-экономическое издательство, т. II, 1936. **Marr 1936:** Marr, N. Izbranne rabot, Leningrad, Gosudarstvennoe sotsialno-konomicheskoe izdatelystvo, t. II, 1936.
- Трубецкой 1975:** Трубецкой, Николай, Письма и заметки Н. С. Трубецкого, Языки славянской культуры, 1975. **Trubetskoy 1975:** Trubetskoy, N. Pisyma i zametki N. S. Trubetskogo, Yazki slavyanskoj kulytur, 1975.
- Фуко 1992:** Фуко, Мишел, Думите и нещата, София: Наука и изкуство, 1992 (прев. Веселин Цветков). **Fuko 1992:** Fuko, M. Dumite i neshtata, Sofiya: Nauka i izkustvo, 1992 (prev. Veselin Tsvetkov).
- Benveniste 1958:** Benveniste, Emile, Compte rendu de Lawrence Thomas, The linguistic theories of N. Ja. Marr. // *Bulletin de la Société de Linguistique de Paris*, 53, 2, 1958, 16–18.
- Rabelais 1913,** Rabelais, François, Oeuvres de François Rabelais, Paris: Honoré et Edouard Champion, tome I, 1913.
- Rabelais 1922,** Rabelais, François, Oeuvres de François Rabelais, Paris: Honoré et Edouard Champion, tome I, 1913; Édouard Champion, tome IV, 1922.
- Seriot 2005,** Seriot, Patrick, Si Vico avait lu Engels, il s'appellerait Nicolas Marr. // *Un paradigme perdu: la linguistique marriste*, Cahiers de l'ILSL 20, Université de Lausanne, 2005.
- Starobinski 1971,** Starobinski, Jean, Les Mots sous les mots. Les Anagrammes de Ferdinand de Saussure, Paris: Gallimard, 1971.
- Tchougounnikov 2005:** Tchougounnikov, Serguei, M. Bakhtin's Circle and the „Stalinist Science”. // *Toronto Slavic Quarterly*, Academic Electronic Journal in Slavic Studies, XIII, 2005, University of Toronto, <http://sites.utoronto.ca/tsq/13/chougounnikov13.shtml> (17.08.2018)
- Velmezova 2006:** Velmezova, Ekaterina, Sens et formes dans la sémantique marriste. // *Conexao Letras*, II, 2, 2006, 16–35.